
بسم الله الرحمن الرحيم

Copyright © Ravza Yayınları, 2021

Eserin tüm hakları Ravza Yayınları'na aitir. İzinsiz tamamı veya bir kısmı hiçbir ortamda kopyalanamaz. Kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.

AKIL KİTABI 7
- Mantık, Metafizik, Ahlak, Din, İnanç ve Dilde Akıl -

Editör
Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

Genel Yayın Yönetmeni
Ömer Faruk Kasadar

Kapak
Yunus Karaaslan

Sayfa Düzeni
Adem Şenel

Sertifika No
43988

ISBN
978-625-7580-78-6

Basım Yeri ve yılı
Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık
Kale İş Merkezi No: 51-52
Davutpaşa / İstanbul
Tel: 0212 481 94 11

1. Baskı: Aralık 2021

RAVZA YAYINLARI

Dervişali Mah. Draman Cad. No: 3/A
Fatih / İstanbul

Tel: (0212) 909 41 52
Fax: (0212) 514 27 31

www.ravzakitap.com
ravzasiparis@hotmail.com

AKIL KİTABI 7

- MANTIK, METAFİZİK, AHLAK, DİN, İNANÇ VE DİLDE AKIL -

Editör:

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

Yazarlar:

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Mekin KANDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Hakîme Reyyan YAŞAR

Dr. Öğr. Üyesi Mansur YAYLA

Dr. Öğr. Üyesi Osman KARAAĞAÇ

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre AKBAY

Dr. Öğr. Üyesi Zafer AKYÜZ

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL

Arş. Gör. Dr. Zeynep ÇELİK

Arş. Gör. Zehra ORUK AKMAN

rauza YAYINLARI

Tefsir-Akıl İlişkisi: Rivayet Tefsirinde Dirayet

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Nermin AKSAKAL[1]

Kur'an tefsirinde aklın merkezi önemi vardır. Ancak bundan önce Kur'an vahyinin ölçülüp değerlendirilmesinde ve iman edilmesini istediği şeylerle diğer tekliflerini kabul etmede karar mercii olması itibariyle sahip olduğu önem gelir. Bu aşama, Kur'an'ın tüm içeriğiyle hakiki bilgi kaynağı olarak benimsemesi adına önemlidir. Tefsir ise, her ne kadar bu iman aşamasında da müracaat edilebilecek bir ilim olsa da esasında iman edip Kur'an'ı dininin kaynağı olarak kabul etmiş müminler için bir beyan ilmi olarak teşekkül etmiştir. Bu nedenle İslam tefsir geleneğinde akla Kur'an'ın bilgi değerini sorgulama kapısı açık tutulmamış, ancak bu bilgiyi maksadına uygun şekilde idrak etme konusunda büyük önem verilmiştir. Bu çalışmada da tefsir-akıl ilişkisi ele alınırken Hz. Peygamber (s.a.v.) ile başlayıp ashabı ile devam eden ve özellikle rivayet ilimlerine dayanan tefsir geleneğinde aklın yeri ve önemi incelenmiştir.

1 Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı, znaksakal@erzincan.edu.tr

1. Tefsir İlmi ve Dirayet İlişkisi

Tefsir ilmi, insanın gücü miktarınca ve Arap dili kurallarına göre, Kur'an-ı Kerim'in anlamından bahseden bir ilimdir.[2] Dirayet ise bu ilimde kullanılan temelde akla dayalı bir yöntemdir. Tefsir ilminde tefsirler kaynak ve yöntem bakımından rivayet tefsiri (nakli/ me'sûr tefsir) ve dirayet tefsiri (akli/ rey ile tefsir) olarak tasnif edilmiştir. Ayetleri başka ayetlere, Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve hangi gruba girdiği ihtilaflı olmakla birlikte genellikle sahâbeden nakilde bulundukları için tâbiînin sözlerine dayanarak tefsir etmek rivayet yoluyla tefsir olurken bunlarla kalmayıp dil, edebiyat, din (fıkıh, kelam) ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsir, rey yani içtihat yoluyla tefsir olarak tarif edilmiştir. Tariften anlaşılacağı üzere rey tefsiri salt içtihadi olmayıp usul ve mantık kurallarının yanında sağlam nakli kaynaklara ve dilin kullanımlarına uygun olmak gibi bazı kurallar çerçevesinde yapıldığı takdirde caiz görülmüştür.[3]

Kaynaklarda alim de olsa kimsenin Kur'an'ı zanna dayanarak kendi içtihadı ile tefsir edemeyeceği şeklinde bir görüş olsa da genellikle dirayet ile tefsir, mantık ve fıkıh gibi usul ilimlerinin yanında dilbilgisi, hadis, tarih gibi çoğu rivayete dayanan ilimlere dayandığı ya da aykırı olmadığı nispette müspet karşılanmıştır -ki buna göre Kur'an tefsirinde (nakil ya da akıl yoluyla) yakinen bilinemeyen konularda uygun anlamı idrak etmede zan da (zann-ı gâlib) bir bilgi kaynağı

2 Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 37.

3 Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 2: 12-13, 49-50.

olabilir-.[4] Bu nedenle olsa gerek Muhammed el-Gazzâlî (ö. h. 505), yöntemi bakımından bir ayrım yapmadan tefsiri tıpkı hadis gibi salt nakli ilimlerden saymıştır.[5] Diğer taraftan tefsir ilminde Kur'an'ın ayet, nebevî tefsir ve sahabe haberleri ile tefsir edilmesinin dahi, burada müfessirin akli çabaları da sürece dahil olduğu için, dirayet tefsirinin basamakları arasında sayıldığını görebiliriz.[6] Bu durum, edebî ve kültürel pek çok yönü olan bir kelamın yorumlanmasında kaçınılmaz olan bir durumdur. Bu nedenle tefsir usulüne dair kitaplarda, hangi yöntemle yazılırsa yazılsın Kur'an'ın manaları açıklanıp hükümler çıkarılırken bilinmesi gereken bir dizi Kur'an ilimleri, ilâhiyat ilimleri ve sosyal ilimlerden bahsedilir ki bilim ilerledikçe bunların sayısı da artmaktadır.[7] Öyle ki tefsirlerde özellikle yaratılışla ilgili konularda fen bilimlerine bile müracaat edilmiştir. Bu duruma en güzel örnek, eserinde tefsirle birlikte dönemindeki ilimlere dair her şeyin bulunması yönüyle hem eleştirilen hem de takdir edilen Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. h. 606) tefsiridir.[8] Akıl ve tecrübenin ışığıyla gelişen bilimlerin tefsirlere aksetmesi, her ne kadar dini ilimler dışındaki ilimlere başvurmaya karşı olanlar olsa da İslam düşüncesinde aklın sadece dini ilimlerden beslenmediğini göstermektedir.

4 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1: 183-185.

5 Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*, nşr. Hamza b. Züheyr Hâfız (Cidde: Şerîketü'l-Medîneti'l-Münevvere li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1413), 1: 3-4.

6 Zehebî, Muhammed Hüseyin, *'İlmü't-Tefsîr* (Kahire: Dâru'l-Meârif, h. 1119.), *55-56;* Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 69-75.

7 Cevdet bey insan bilimleri de dahil sonuncusu vehbî ilim olmak üzere müfessirin mutlaka bilmesi gereken 17 adet ilimden bahseder. Bkz. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 39-44.

8 https://islamansiklopedisi.org.tr/fahreddin-er-razi.

Tefsirin rivayet ve dirayet tefsiri şeklinde açık tasnifi hicri 9. yy'a dayanır[9] ve bu tasnif iki grubu kesin çizgilerle birbirinden ayırmaz, çünkü rivayet tefsirinde dirayet, dirayet tefsirinde rivayet mutlaka vardır ancak belki biri diğerinden daha ağırlıklıdır. Bundan önceki asırlarda ise tefsirde böyle bir ayrım olmamışken "rey ile tefsir" bir yöntem olarak eserlerde yer alıp yöntem olarak da meşruiyeti tartışılmıştır.[10] Tefsirde aklın önemi konusunda ise, aklın din getiremese ve bu konuda vahye muhtaç olsa da dinin muhatabı ve onu anlamakla vazifeli olduğu bahsini ilk tefsir usulü çalışması olarak kabul edilen eserde dahi görebiliriz.[11] Ayrıca yöntem bakımından dirayet tefsiri kategorisinde değerlendirilen ilk çalışma, erken dönemde Kur'an'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir olan Mukātil b. Süleymân'a (ö. 150) aittir.[12] Tefsir tarihinin erken dönemlerinde Muhammed el-Mâtürîdî (ö. h. 333), *Teʾvîlâtü'l-Kurʾân* isimli tefsirini dirayet yöntemini baskın şekilde kullanarak yazmış ve alanında güzel bir örnek ortaya koymuştur. Mâtürîdî'nin çağdaşı İbn Cerîr et-Taberî (ö. h. 310) gibi kapsamlı nakli kaynak içerdiği için rivayet tefsiri olarak nitelenen pek çok tefsirde de dirayet yöntemi açık olarak görülebilmektedir.

9 Kâfiyeci (ö. 879/1478) ilk olarak açıkça tefsiri bu şekilde tasnif etmiş, nakille izaha tefsir, dirayete de tevil demiştir. Bkz. Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname* V/ 2 (2004): 49.

10 Örneğin bkz. Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmiʿ li Ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfiş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 1: 31-34.

11 Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris, *Fehmu'l-Kur'ân ve Meânîhi*, thk. Hüseyin Kutlu (Beyrut: Dâru'l-Fikr, h. 1398), 1: 246.

12 https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir.

2. Tefsirde Aklın Yeri ve Sınırı

Tefsir tarihinde aklın önemine ve işlevine karşı bir duruş olmamıştır. Ancak genellikle ayetlerin manaları konusundaki delillerin zanni olduğu durumlarda, varsa sahih naklin akli delillere önceliğinin benimsendiği söylenebilir. Bu yaklaşım aslında keyfi ve rastgele tevillerin önüne geçilmesi konusunda bir tedbir olup, Kur'an'ın manalarını kişisel değil aslına uygun şekilde anlamayı amaçlamaktadır, ancak yine de naklin önünde akla sınır çizmekte ve bu durum bazı meselelerde sorunlara sebep olup mutedil düşünce önünde engel olmaktadır.

İslam düşüncesinde hem sübutu hem delaleti itibariyle kati olan nakli delillerle çelişmeyen, belirli ölçülerle ortaya konan memdûh (övülen) reye karşı bir duruş söz konusu olmamıştır. Bu durumu tefsir usulü kitaplarındaki akıl ile naklin tearuzu durumunda tercihin nasıl yapılacağıyla ilgili bahislerde görebiliriz. Genel kaide akıl ve naklin delilleri -burhan ve mütevâtir haber (icmâyı sayanlar da var) olmak üzere- kati ise akıl ve naklin çelişmeyeceği, çelişki varsa ve iki tarafın delili uzlaştırılamıyorsa delili kati olanın tercih edileceği, ikisinin delilinin de zanni olması ve uzlaştırılamaması durumunda ise sahih yolla gelmiş olması kaydıyla naklin (hadis, sahabe sözü veya Ehl-i kitap kaynaklı olmayıp istidlal ya da işitmeye dayanan tâbiûn sözünün) tercih edilmesi gerektiğidir. Kimi müteşâbih ayetlerde olduğu üzere bir konuda iki tarafın delillerinin de şüpheli olması ve çatışması durumunda ise yapılması önerilen, tevili bırakıp sadece Allah'ın (c.c.) murad ettiği şeye iman etmek gerektiğini belirtmektir.[13]

13 Zehebî, *'İlmü't-Tefsîr,* 62-63; Hâlid Abdu'r-Rahmân el-Akk, *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduhu* (Beyrut: Daru'n-Nefâis Yayınları, 2007), 190-191.

Tefsirde kati delili varsa aklın esas oluşu konusunda, delillerin hangi ölçütlere göre kati sayılacağının belirlenmesinin ya da belirlenen ölçütlere uyup uymadığının tespit edilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Doğrusu bu yöntemler akıl-nakil çatışmasındaki sorunları çözmeye yeterli değildir. Çünkü delillerin güvenilirlik ölçütlerinin belirlenip uygulanması akli çaba gerektirir ve bu süreç de oldukça subjektiftir. Örneğin bu konuda Mutezile mezhebi inançla ilgili Kur'an nasslarına muhalefet etmemeye çalışmakla birlikte kendi tevhid ve adalet anlayışı ölçüsünü esas alan bir akılla çelişen ayetleri -zahiri manasından da uzaklaştırmamaya dikkat etmek suretiyle- tevil edip, akla aşırı güvenmekle[14] ve hadisleri de kendince bir akıl süzgecinden geçirerek elemekle eleştirilmiştir. Bu konuya en güzel örnek "rü'yetullah" konusuyla ilgili müşkil ayetlerin[15] tefsiridir. Yaygın sünni inanışa göre rü'yet, bazı ayetlerin işareti ve sahih hadislerden kati olarak anlaşıldığı üzere -ahirette- gerçekleşecek olup, bunu nefyeden ayetler mutlak değildir -yani dünyayla ilgilidir- ve bu aklen de kanıtlanabilir. Mutezile ise delillerle birlikte bunun aklen de naklen de imkânsız olduğunu öne sürmüştür. Sünni kelâmcılardan Mâtürîdî ve Râzi orta yol bularak bu konudaki nakilleri kabul etmekle birlikte rü'yetin aklen kanıtlanamayacağını, bu yüzden mekanla kayıtlı olmaksızın, keyfiyeti bilinmeyen şekilde gerçekleşeceğini belirtmişler[16] ve böylece nakilleri akılla da uzlaştırmak suretiyle tevil etmişlerdir. Her fırka kendi

14 Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, ter. Abdulkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.), 1: 160, 167.

15 Kıyâme, 75: 22-23; Mutaffifîn, 83: 15; En'âm, 6: 103; A'râf, 7: 143.

16 https://islamansiklopedisi.org.tr/ruyetullah. Sünnî ve Mutezilî görüş ve delilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Teftâzânî, Sa'düddîn, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1988, 51-54.

görüşünü aklen mümkün görebilmektedir. Sonuçta akli ölçü, müfessirlerin kendi mezhep görüşlerine göre şekillenen ve işleyen bir aklın ölçüleri olabilmiştir. Bu durumda tefsirde rey yönteminde yaşanan gelişme, reyin itikadi konularda söz sahibi olması olmuştur. İleride ele alınacağı üzere bununla daha önce hiç söz sahibi olmadığı kastedilmemektedir.

Tefsir usulünde naklin akla tercih edildiği durumlar, nakli delilin güvenilirliğinin (mütevatir ya da sahih olup olmadığının) tespitinin önemini de ortaya çıkarmaktadır. Ancak nakli metot da sorun ve sınırlılıklardan hali değildir. Örneğin hadis ilminin oluşmasında da bilahare bu ilmin verilerinin tefsirde kullanılmasında da sürece dahil olan kişilerin güvenilirliği, anlayış ve yorumu gibi kişisel özellikleri işin içine girmektedir. Kur'an'ın en sağlam nakil olan Kur'an'la tefsirinde dahi bunun rivayet tefsirine girip girmeyeceği tartışmalıdır.[17] Zira hangi ayetin hangi ayetle izah edileceği de müfessirin yaklaşımına ve idrak gücüne bağlıdır. Yine ayetin sünnetle tefsirinde başvurulan rivayetlerin sıhhati, hangi haberin mütevâtir olduğuyla ilgili benimsenen ölçüler, müfessirin âhâd haberi delil sayıp saymama konusundaki yaklaşımı tefsiri etkilemekte, bir konudaki farklı rivayetler arasından farklı kriterlerle tercih yapılabilmekte, bazen delil kabul edilen hadislerin tefsirde kullanımında işin içine bir de müfessirin yaklaşımı ve bundan hareketle hadisle ayet arasında kurduğu bağlantı girmektedir. Tüm bu süreçte aklın işlevi inkâr edilemez. Anlama sürecinde müfessirlerin aynı malzemeyi farklı yer ve şekillerde kullanmak suretiyle farklı kapılardan çıkmasının nedeni budur ki çoğu kere de mevcut malzeme mezhebi kıstaslara göre

17 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Aygün, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/ 8 (Aralık 2015): 149-154.

ayıklanarak kullanılır. Aslında İslam düşüncesinde her ne kadar dinin hakkında açık nass olmayan fıkhi konularına hasredenler olsa da dindeki ihtilaflar rahmet olarak görülmüştür.[18] Bu durum doğal bir durumdur. Ancak yorum sürecinin; müfessirlere hâkim olan akıl, düşünce tarzı, görüş ya da mezhebi yaklaşımlardan uzak olmadığı, delillerin bazen zorlama ile bazen kaidelere uydurulmaya çalışılarak bilinçli veya bilinçsiz çarpıtılabildiği unutulmamalıdır.

Tefsirde reye karşı duruş olmasa da fıkıh ve kelam ilmindeki gelişmeler ve mezheplerin oluşumu durumu değiştirmiş, her fırka kendi mezhebini ve akidesini desteklemek için Kur'an'a yönelmiş, yer yer ayetleri bağlamından koparıp görüşüne hizmet edecek şekilde yorumlayabilmiş ve bu çabalar hevâ ile eş değer bir anlamda "(mezmûm olan) rey" olarak nitelenmiştir.[19] Bu süreçte rey yoluyla tefsir, zamanla olumsuz anlamlar kazanan "tevil" lafzıyla karşılanır olmuştur. Nitekim tevil, hicri ilk üç asırda tefsirle aynı anlamda kullanılırken[20] dördüncü asırdan itibaren tefsir, aklın metne ve bağlamına sadık kaldığı olumlu bir çaba olarak görülürken, tevil aklın kendinden başka ölçü tanımadığı bir anlama çabasını anımsatır olmuştur. Bu süreçte oklar özellikle Mutezilî ve Şî'î

18 Bu düşünce "Ümmetimin ihtilâfı rahmettir" şeklindeki *Kütüb-i Tis'a*'da bulunmayan ve sıhhati tartışmalı olan bir hadis rivayetine dayandırılır. Bkz. Ali Toksarı, "İslam'da İhtilâfın Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/ 4 (Ocak 1987): 293, 297.

19 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* 1: 258-260.

20 Mâtürîdî, tefsir-tevil ayrımıyla ilgili görüşlerin nakline yer vermiş ve bunları değerlendirmiştir. Ancak o dönemde bu ayrım olumsuz anlam içermez. Buna göre tefsir kesin bilgiye dayanıp muradı ilahiyi ortaya koyarken, tevil kesin olmamak üzere muhtemel anlamlar üzerinde açıklamalar ve tercihler yapmaktır ki elbette bunun da usulünce yapılmayanı reddedilmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Faima İsrafilova, "Tefsir İlminde Akıl-Nakil İlişkisi", *Akıl Kitabı 5*, edt. Turgut Akyüz (İstanbul: Ravza Yay., 2021), 107-110.

mezheplere yönelmiştir.[21] Aslında metnin anlamını çarpıtma tehlikesi daha sahabe döneminde Haricilerde başlamıştır. Bu nedenle Hz. Ali, delillerin asıl muradına değil de zahirine bağlı kalan Haricilerle tartışırken nasslarla değil, tevil kabul etmeyecek olan Resulullah'ın yaptıklarıyla cevap vermeyi tercih etmiştir.[22] Doğrusu olaylar da bir söz gibi tevil edilebilir ama belki çarpıtılması daha zor olabilir.

Tefsirde aklın yerinden ziyade sınırları, özellikle metafizikle ilgili gaybi alana giren itikadi konularda vahiy gibi bir bilgi kaynağı olup olmayacağı erken dönemlerden beri tartışılagelmiştir. Selef, itikadi alanda aklı vahye mecbur ve tek başına gerçekleri anlamaktan aciz kabul ettiğinden Allah'ın sıfatları gibi müteşâbih ayetlerde yorum yapma salahiyetinin olmadığını düşünüp nasslara imanla yetinmiş, nazari veya akli bilgilere başvurmayı reddetmiştir.[23] Ne var ki selefin bu konuda örneğin Kur'an'da zikri geçen Allah'ın elinin, yüzünün, istiva etmesinin[24] vs. malum olup keyfiyetinin meçhul olduğunu söylemesi bile bir tevil olarak değerlendirilebilir, çünkü böyle diyerek lafzın zahirinden anlaşılan teşbih ve tecsimi kastetmeyip bunları reddederler. Râzî de Allah'ın arşa istivası konusunda tevilde bulunmayacağını söyleyenlerin, Allah'ın -hiçbir şeye benzemediğiyle ilgili ayeti gereğince-[25] mekân ve zamandan münezzeh olduğuna inanıyorlarsa zaten lafzın zahiri anlamından vazgeçerek aslında tevil yoluna

21 Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an,* thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahîm (Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 4: 193; Zehebî, *'İlmü't-Tefsîr,* 7-8; 67-68.

22 Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 1: 79-80.

23 Süyûtî, *el-İtkân,* 3: 14-15; https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#2-kelam.

24 Fetih, 48: 10; Rahmân, 55: 27; Tâhâ, 20: 5.

25 Şûrâ, 42: 11.

girmiş olduklarını belirtir.[26] Aslında onlar zahiri anlamı neye hamledecekleri konusunda susmuşlardır ki Râzî de mükellefin bu konuları bilmekle sorumlu olmadığı, zaten bu durumda dilin kullanımlarıyla ilgili lafzi bir delile dayanmak durumunda olan tevilin -bu lafzi deliller de zanni olduğundan- kesin olmayıp zanni olacağı, itikadi konularda ise zanni delile itibar edilmeyeceği açıklamalarını yapmıştır.[27] Râzî böyle diyerek müteşâbih ayetleri tevil etmemek gerektiğini değil, bu alandaki tevillerin kesin olmayacağını ifade etmektedir. Diğer taraftan selefin sıfatları mecaza hamletmeyip malum olduklarını söylemesinde, sıfatları inkâr etmeme düşüncesinin olduğu söylenmelidir.

Tefsir ilminde dirayetin yerinden kısaca bahsettikten sonra burada hem rivayet hem dirayet tefsirlerinde başvurulan ilk kaynaklardan olan sünnetin ve sahâbenin tefsirinde ve müfessirlerin bu tefsirlere müracaatında dirayetin yeri, çeşitli örneklerle ele alınacaktır.

3. Sünnetin Kur'an'ı Tefsirinde Dirayet

Kur'an'ı tebliğ görevi olan Hz. Peygamber'in sünnetinin Kur'an tefsirindeki önem ve otoritesi tartışılmazdır. Hz. Peygamber'in ashabına Kur'ân'ın bir kısmını tefsir ettiği ve tamamını veyahut tamamına yakınını tefsir ettiği şeklinde iki görüş vardır ki[28] eldeki verilere göre ilki daha uygundur. Nitekim tefsir ihtiyaçlar ölçüsünde yapılır ve nübüvvete şahit olan Kur'an'ın ilk muhataplarının sonrakilere göre tefsire daha az ihtiyaç duyması doğaldır.

26 Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1420), 9: 22.

27 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb, 7: 139-140.*

28 Zehebî, *'İlmü't-Tefsîr,* 15-19.

Sünnet Kur'an'ı beyan ve tefsir eder, mücmelini açıklar, mutlağını sınırlandırır, umumunu tahsis eder. Hz. Peygamber'in tefsiriyle ilgili rivayetler -daha ziyade ahkama dair konularla ahlaki konularda olmak üzere- hadis mecmualarında geçmektedir ve bu nedenle sünnetin dindeki otoritesi tartışılmaz olsa da hadis rivayetlerinin otoritesi, güvenilirliği nispetindedir. Bu nedenle rivayetle tefsir yapacak birinin de sünnet ilmini rivayeten ve dirayeten bilmesi gerekmektedir.[29] Bu aşamada sünnet, müfessir için süzgeçten geçirilmesi gereken nakli bir kaynaktır ve yerine göre kati yerine göre zanni bilgi içerir.

Hz. Peygamber Kur'an'ı tefsir ederken nakli kaynak olan (metluv- gayri metluv) vahiy dışında dirayete, yani birtakım istidlâl yollarına başvurmuştur ki İbrahim eş-Şâtıbî'nin (ö. h. 790) tarifine göre de sünnet "ya vahiy ya da muteber içtihattır."[30] Rivayetlerdeki ayetlerin manalarının izahıyla ilgili hadislere baktığımızda bunlarda akli muhakeme ve dil bilgisinin kullanıldığı söylenebilir. Belki bu durumun aksine öne sürülebilecek bir nakil, Hz. Aişe'den gelen "Resulullah, Allah'ın (c.c.) kitabında Cibrîl'in ona öğrettiği miktarda tefsir ederdi" rivayetidir, ancak bu hadisin münker ve garib olması bir yana[31] sadece Allah'ın bildirmesiyle bilinebilecek mücmel ya da gaybi konularla ilgili olduğu açıklaması vardır ki bunların sayısı da fazla değildir.[32] Bu konuda Hz. Peygamber'in -vahiy ya da dinle ilgili bir konuda- hevasıyla konuşmayacağı,

29 el-Akk, *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduhu*, 125-126, 131.

30 Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât,* thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan (Mısır: Dâru İbn 'Affân, Mısır, h. 1417), 4: 335.

31 İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Beyrut: Dâru Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1999), 1: 14.

32 Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 31.

kendisine verilen hikmet gereği[33] tefsirinde hata yapmayacağı konuları öne sürülebilir. Ancak burada Hz. Peygamber'in rey tefsiri ile zaten bu durumlara aykırı bir şey değil, buna ehil olarak tefsirdeki kendi içtihadı ve icraatı kastedilmektedir ki zaten muradı ilahiye aykırı izahları olsaydı bile bunun vahiyle düzeltilmesi gerekirdi. Hz. Peygamber'in tefsirdeki salahiyeti konusunda ele alınabilecek senedi sahih olan "Şunu kati olarak biliniz ki, bana Kur'an-ı Kerim ve onun bir misli daha verilmiştir…"[34] rivayetindeki Kur'an'ın misli de vahyi metluv olarak izah edilmenin yanında sünnet ve Kur'an'ı beyan izni yani onu şerh etme, umumunu tahsis etme ve bunların yanında -bazılarına göre- Kur'an'ın yer vermediği bir hükmü koyma gibi hususlar olarak da açıklanmıştır.[35]

Burada sünnetin Kur'an'ı tefsiriyle ilgili rivayetlerdeki dirayet konusu, konularına göre başlıklandırılarak temel örneklerle izah edilecektir.

a. Sünnetin Gaybi Konuları Tefsirinde Dirayet

Sünnette, sahih bir rivayette insanların renk renk olmasının Allah Teâla'nın Hz. Âdem'i, yeryüzünün her yerinden avuçladığı bir avuç topraktan yaratmasıyla izah edilmesinde olduğu gibi[36] yaratılış, kader, ahiret gibi gaybe dair konularda vahye dayandığına dair bir emare olmayan açıklamalar vardır. Böyle bile olsa gaybi konularda oldukları için bunların Cibrîl'in verdiği bilgilere dayandığını düşünenler olmuştur.

33 Necm, 53: 3; Cum'a, 62: 2.

34 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2001), Hadis No: 17174, 28: 410-411.

35 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* 1: 7; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 38.

36 Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed, *Sünen,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Şirketü Mektebe, 1975), Hadis No: 2955, 5: 204.

Ancak kimi hadis rivayetleri, konuları, tıpkı bazı ayetlerde olduğu gibi muhatap toplumun akıl ve hayal gücüne uygun şekilde oldukça maddi alemin şartları seviyesinde müşahhaslaştırarak dile getirmekte, böylece metafizik alemin fizik alemine sığdırılmış olması soyut düşünceyi -özellikle günümüzde- zorlamaktadır. Bu nedenle bu rivayetler ilk dönemlerde olduğu gibi benimsenmişken, ilimlerin geliştiği sonraki süreçte reddedilmekle ya da temsili olarak tevil edilmekle de karşılanmıştır. Doğrusu tıpkı müteşâbih ayetlerde olduğu gibi bu hadislerin de müteşâbih kabul edilmesinin önünde engel yoktur. Nitekim bu hadislerin sahih ise gerçekten zahiri anlamda mı düşünülmesi gerektiği yoksa tevil mi edilmesi gerektiği yöntem ve sonuç açısından önemlidir. Bu durum müfessirin hadislere istinaden tefsirinde, sünnetin en otoriter olduğu alan diyebileceğimiz gaybi alanla ilgili konularda rey sürecinin etkisini göstermektedir. Örneğin Kur'an'da Allah'ın üzerine istiva ettiği (mecazen oturduğu), etrafı tesbih eden melekler tarafından sarılmış ve taşınmakta olan, gökler ve yer yaratılırken su üzerinde bulunan arşından, yani yüksek tahtından söz edilmektedir[37] ve bu ayetlerin hepsi müteşâbihtir. Kitab-ı Mukaddes'te de Allah'ın ezelden beri üzerinde kurulduğu, evrenin en yüksek noktasında, gök yakutu renginde, altından hayat ırmağı akan, meleklerin kuşattığı bir arşından söz edilir ki[38] böylece kutsal kitaplarda metafizik -ya da bilinmeyen- alemin bilinen aleme kıyasla anlatılmasının benzer içerikteki ortak bir üslup olduğu söylenebilir. Aynı üslubu görebileceğimiz hadislerde ise arş hakkında daha detaylı bilgi bulabiliriz. Muteber kaynaklardaki rivayetlere göre: "Yer ve gökler

37 Tâhâ, 20: 5; Zümer, 39: 75; Mü'min, 40: 7; Hâkka, 69: 17; Hûd, 11: 7.

38 Mezmurlar, 9: 4- 7, 55: 19, 11: 4; Hezekiel, 1: 26; Vahiy, 22: 1, 3, 7: 11-12; I. Krallar, 22: 19.

yaratılırken su üzerinde bulunan arş, yedinci göğün üzerindeki Firdevs cennetinin üstündeydi. Yönleri, ağırlığı, köşeleri, sütunları bulunan bu arş göğün üzerinde kubbe şeklinde duran büyük ve değerli bir nesnedir. Arşın sütunları üzerinde kelime-i tevhid yazılıdır; sağında makâm-ı mahmûd bulunmaktadır. Şehitlerin ruhları arşın altında dolaşır. Güneşin yörüngesi arşın altındadır."[39] Böylece arş, fizik alemine yerleşmiş bir varlık gibi görünse de halen keşfedilmediği için metafizik ya da bilinmeyen bir aleme ait -yaratılmış- bir varlık olması ve haberlerin temsili olarak tevil edilmesi mümkündür.

Hadis literatüründeki gaybi bir haber vermek suretiyle yer alan tefsirler, ahirette rü'yetullahın gerçekleşeceğinden bahseden hadislerde olduğu gibi itikadi konulardaki ihtilaflarda etkili olmuş, bu hadislerin tevil edilmeden kabul edilmesi, tevil edilmesi ya da reddedilmesi şeklindeki tavırlara göre görüşler belirlenmiştir. Sünni tefsir literatüründe bu haberler ihmal edilmemiştir. Örneğin Allah'ın iman edenlere dünya ve ahirette sebat vereceği ile ilgili olan İbrahim suresi 27. ayeti, sahih bir hadis rivayetine göre kabir azabı hakkında, iman edenlerin kabirde sorulan sorulara cevap vererek bu azaba karşı korunacaklarını ifade sadedinde inmiştir[40] ve bu tefsir, rivayet türü olsun dirayet türü olsun neredeyse her tefsirde görülebilir. Rivayetlere göre Resulullah'ın kabir azabı şeklinde tevil ettiği bir ayet de Taha suresi 124. ayette olup, Allah'ın zikrinden (Kur'an'dan) yüz çevirenler hakkında bahsi geçen "dar geçim" hakkındadır.[41] Ancak hadisteki bu tefsir mez-

39 Ayrıntılı bilgi ve arşı tarif eden hadis rivayetlerinin kaynağı için bkz. https://islamansiklopedisi.org.tr/ars--kelam.

40 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 3120, 5: 295.

41 Hadis için bkz. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1993), Hadis No: 3122, 7: 392.

heplerin kabir azabını ispatı için önemli bir dayanak olsa da tefsirlerde mana bu tevile hasredilmemiş ve dar rızık, zulmet içinde bir hayat, kötü amel, haram kazanç, cehennem azabı vb. şekillerde açıklanmıştır.[42]

b. Sünnetin Kapalı Konuları Örnek ve Temsillerle Tefsirinde Dirayet

Tefsir tarihinde bazı konularda Kur'an'daki bir ayetin şerhiyle ilgili -sahih- bir hadis olsa da tefsir bu hadisteki manaya hasredilmemiş ve başka bir müfessirin o hadis üzerine -onunla çelişmemesi kaydıyla- başka bir açıklama yapmasında bir sakınca görülmemiştir. Bu durum Hz. Peygamber'in tefsirinde kimi konularda reyin yerinin kabul edildiğini göstermektedir. Sünnetteki bu rey özellikle bir ifadeyle neyin kastedildiğinin bir misalle açıklanmasına dayanır, ancak tefsir kaynaklarında mana o misale hasredilmez. Örneğin Fâtihâ suresi 7. ayette geçen "gazaba uğramışlar ve sapmışlar", sahih bir hadise göre "Yahudiler ve Hristiyanlar" olarak tahsis edilmiştir.[43] Bu tahsis bir misaldir ve ilgili ifadeler tefsirlerde müşrik ve münafıklar gibi haktan sapan her fırkayı kapsar şekilde tefsir edilmiştir.[44]

Hadis literatüründe sünnetin Kur'an'daki bir konuyu temsili örneklerle izah ettiği rivayetler de yer alır ve bunların Hz. Peygamber'in şahsi tefsirine, reyine dayandığı söylenebilir. Konuyla ilgili başka bir örnek olarak hasen bir rivayete göre Mutaffifîn suresi 14. ayette geçen inkarcıların işledikleri amellerin

42 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000), 18: 390-394; 24: 398; Kurtubî, *el-Câmi'*, 11: 258-259.

43 Tirmizî, *Sünen*, Hadis No: 2954, 5: 202.

44 Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 150.

kalplerini paslandırdığı bahsini Hz. Peygamber temsili bir örnekle şöyle izah edip ardından bahsi geçen ayeti okumuştur: "Kul, bir günah işlediğinde kalbinde siyah bir nokta oluşur. Tevbe ettiği takdirde cilalanıp silinir. O günahı tekrar işlediği/ günaha devam ettiği zaman, o siyah nokta da gittikçe büyür, kalbi istila eder."[45] Böylece bu temsil sayesinde günah ve tövbe arasındaki denge de açıklık kazanmıştır.

c. Sünnetin Kapalı Lafızları Beyanında Dirayet

Sünnetin mücmel ayetleri açıkladığı rivayetlerdeki tariflerde, dilin kullanımları doğrultusunda bir dirayetten söz edilebilir. Örneğin senedi zayıf bir rivayete göre Âli İmrân suresi 97. ayette haccın üzerlerine farz kılındığı "(hacca) yol bulabilenler" ifadesindeki "yol" ile ne kastedildiğinin sorulması üzerine Hz. Peygamber "azık ve binek" açıklamasıyla kapalılığı gidermiştir.[46] Mezheplerde haccın şartları konusundaki ihtilaflar bu ayet ve hadisin değerlendirilmesine dayanmaktadır. İmam Şafi, rızık ve binek hacca gitmek için gerekli ekipmanlar olup genel anlamda maddi gücü ifade ettiği üzere hadisle muvafık olarak haccın vücubiyeti için maddi gücü kâfi görmüş; İmam Mâlik ayetteki "yol bulmayı", yola çıkıp yolda kazanç sağlamaya bedensel güç yetirebilmek şeklinde anlayarak bunları gerekli görmüş; Ebû Hanife ise iki durumla da tefsir etmiştir.[47] Böylece hem ayetin tefsirinde hem hadiste hem de imamların tefsirinde içtihadın yeri dikkat çekmektedir. Nitekim "yol bulabilme" konusu zaman ve şartlara göre bunlardan

45 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 3334, 5: 434.

46 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 813, 3: 168.

47 Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 2: 29-30.

herhangi birini ya da hac için tehlikeli salgın hastalık gibi yeni zuhur etmiş başka bir engelin olmamasını ifade edebilir.

Anlamı kapalı bir ayetin tek manaya hasredilmeden birden fazla şekilde izahı bizzat hadislerin kendi içinde de söz konusudur ve bu da sünnetin Kur'an'ı tefsirinde dirayeti gösterir. Örneğin Bakara suresi 143. ayette geçen "müminlerin insanlara şehadeti" bahsi, bir hadise göre ümmetin ahirette diğer ümmetlere karşı, peygamberlerin onlara tebliğde bulunduğuna dair şehadeti olarak izah edilmişken, bir diğerinde cenazelerde ölenin iyi ya da kötü olduğuna şehadet etmeleri olarak tefsir edilmiştir. Böylece bu hadisler "şehadeti", dünya ve ahiretteki durumlara dair birer örnekle izah etmiştir.[48] Tefsirlerde ise bunlara ek olarak, "şehadet"in "örnek, delil" anlamlarına binaen müminlerin insanlığa delil ve örnek olmaları, İslam ümmetinin icmasının insanlara hakkı açıkladığı için bir hüccet (delil) olduğu vb. anlamlarda daha geniş olarak da izah edilmiştir.[49]

Sünnetin umumi anlam içerdiği için kapalı olan lafızları da farklı zamanlarda farklı şekillerde tahsis ettiği görülebilir. Örneğin Fecr suresi 3. ayetinde, üzerine yemin edilen "çift ve tek olan"; hadislerde Zilhicce'nin tek ve çift rakamlı günlerinde olan "Kurban Bayramı ve Arefe günü"[50] ve "çift rekatlı ve tek rekatlı namazlar"[51] şekillerinde tefsir edilmiştir ki bu durumda Resulullah, reye dayanarak ayeti örneklendirmiş ve konu gerek sahabe tefsirinde gerekse sonraki tefsirlerde

48 Hadisler için bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3: 146-149.

49 Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb,* 4: 88; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yay., 2007), 1: 230.

50 Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri bi'l-Me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8: 500.

51 Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), Hadis No: 3928, 1: 717.

bu manalarla sınırlı kalmamıştır. Örneğin Mücahid'den tek olanın Allah (c.c.), çift olanın ise gece ve gündüz, kara ve deniz, güneş ve ay, insan ve cin gibi Allah'ın çift yarattığı her şey olduğu görüşü nakledilmiştir ki[52] bu da bir reye dayanır.

Kur'an'daki bir lafzın hadislerde çeşitli şekillerde tefsir edilmesi ve sonraki süreçte de mananın bunlara hasredilmeden dilin kullanımlarına uygun şekillerde izah edilegelmesine başka bir örnek olarak Tevbe suresi 112. ayette, müjdelenen müminlerin nitelikleri sıralanırken zikri geçen "السَّائِحُونَ" kelimesinin tefsirlerini verebiliriz. Sözlükte "seyahat edenler, gezenler" anlamına gelen lafız bir hadiste "oruç tutanlar" şeklinde tefsir edilmiştir.[53] Tefsirlerden anlaşıldığına göre lafızla hadisteki tefsirin alakası, yolculuk yapan ve oruç tutan kimsenin, maruz kaldıkları açlık vb. zorluklar ve böylece bir nefis mücadelesi nihayetinde elde ettikleri güzel sonuçlar itibariyle benzer olmaları yünüyle mecazendir ve hadisteki tefsir, daha irad edilirken bu türlü bir alakanın kurulmasını yani dirayeti gerektirmektedir. Lafız, başka bir hadiste "cihad eden" anlamında da tefsir edilmiştir ki cihad Allah (c.c.) uğrunda yolculuk yapmayı gerektirdiği için bu mana hakiki anlamla doğrudan irtibatlıdır. Kelimeyi sözlük anlamına göre tefsir edenler; Mekke'den Medine'ye hicret edenler, ilim öğrenmek ya da Allah'a davet etmek için yolculuğa çıkanlar, Allah'ın birlik ve kudretini gösteren delilleri gözlemleyip onlardan sonuçlar çıkarmak için yollara düşenler gibi açıklamalar da yapmışlardır. [54] Bu açıklamalar birbiriyle çelişmeyip lafzın da muhtemel olduğu anlamlardır.

52 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 398.

53 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* 14: 503-505.

54 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* 14: 503-505; Kurtubî, *el-Câmi'*, 8: 269- 270; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl,* 3: 99; Karaman vd., *Kur'an Yolu,* 3: 64-65.

Sünnetin Kur'an'ı tefsiriyle ilgili rivayetlerde Hz. Peygamber'in dirayet ile tefsire başvurduğu anlaşılan bir husus da ayetteki zahiri anlamından dolayı anlaşılmayan bir konuyu, içerdiği başka bir manaya hamlederek tevil etmesidir. Örneğin hasen bir hadise göre Tevbe suresi 31. ayette geçen -Yahudi ve Hristiyanlardan- din adamlarını Rab edinenler hakkında bir sahabî -Hristiyanlar din adamlarına tapmadığından- bunun nasıl olduğunu sorunca Resulullah, ilk etapta anlaşılacağı üzere din adamlarına ibadet etmek şeklinde değil, onların helal kıldıklarına tabi olmak şeklinde olduğunu belirtmiştir.[55] Böylece birini Rab edinmenin başka bir emaresini de göstermiştir.

d. Sünnetin Kur'an'ı Kur'an'la Tefsirinde Dirayet

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsirinde, genellikle rivayet tefsirinin bir yönetimi olarak ele alınsa da dirayet tefsirinin de ilk basamağı olan, Kur'an'ı Kur'an'la tefsir metodunu görebiliriz ve bu tefsir de muhakemeye dayalıdır. Örneğin sahih bir rivayete göre, En'âm suresi 82. ayette inanıp imanına da zulüm karıştırmayanların emin ve hidayet üzere oldukları bildirilince sahabe, nefsine zulmetmeyen kimse yok ki diye endişelenmiş, Hz. Peygamber de buradaki zulmün Lokman suresi 13. ayette büyük bir zulüm olarak sözü geçen "şirk" anlamında olduğu beyan etmiş, böylece iki ayet arasında bağlantı kurmuştur.[56]

4. Sahabe Tefsirinde Dirayet

Vahyin nüzulüne ve Hz. Peygamber'in tebliğine şahit olan sahabenin tefsiri, tefsirin temel kaynakları arasındadır.

55 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 3095, 5: 278.

56 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 3067, 5: 262.

Sahabe tefsiri ya Hz. Peygamber'den işitmeye ya da içtihada dayanır. Onların Kur'an'ı Kur'an ile tefsiri, vahyin nüzulündeki şahitliklerine istinaden yaptıkları tefsir ve zaman zaman da İsrâiliyâta dayanan tefsirleri, hatta yerine göre sünnete istinaden yaptıkları tefsir bile, daha ziyade dilsel ve dini yönden izahların yer aldığı içtihâdi tefsir alanında sayılabilir. Çünkü nakli bilgilerin algılanması kişinin idrakine bağlı olduğu gibi, bunları kullanmada da çeşitli değerlendirmeler ve tercihlere yani dirayete başvurulmaktadır. Anlama ve yorumlamanın olduğu yerde akli süreç işlemeye başlamaktadır.

Tefsir tarihinde reye ehemmiyet veren Mekke'deki tefsir okulunun kurucusu, sahabeden İbn Abbâs (r.a.), Irak'takinin ise İbn Mes'ûd (r.a.) olmuştur. İbn Mes'ûd birçok ayetin tefsirini Hz. Peygamber'den işitmiş, işitmediklerini kendi izah etmeye çalışmış, müteşâbih ayetler hakkında tevil yolunu kabul etmiştir.[57] Kur'an'ın rey ile tefsirine karşı bir argüman olan "Her kim Kur'an hakkında kendi görüşüyle konuşursa ateşteki yerini hazırlasın"[58] şeklindeki -senedi hasen- hadis rivayetine aykırı olan bu durum, sahabenin tefsirde herkesten fazla olan ehliyeti ve bu rivayette ise hakkında nakil olmayan müşkil ve müteşâbih ayetler hakkında konuşanların, hakkı bilip hevasına göre saptıranların veya rey ile tefsire ehil olmayanların kastedildiği şeklindeki açıklamalarla tevil edilmiş[59] ya da sahabenin rey tefsiri, hakkında nakil olmayan konulara hasredilmiştir.[60] Nitekim sahabenin ve selefin rey ile tefsire mesafeli durduğuyla ilgili pek çok rivayet vardır

57 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008), 234, 236-242.

58 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 2951, 5: 49.

59 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* 1: 185.

60 Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci, *et-Teysîr fî Kavaid-i İlmi't-Tefsir* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1974), 7.

ki bu durumlar da zanla dahi olsa aslını bilmedikleri hususlarda tefsirden kaçındıkları ayrıca selefin tefsiri Allah Teâla'ya şahitlik etmek olarak gördüklerinden murad-ı ilahiye aykırı söz söylemekten kaçındıkları için bu tavrı sergiledikleri şeklinde açıklanmıştır.[61]

Tefsirde sahabenin reyi, vahyin ilk muhatapları olarak sahip oldukları kıdemden ötürü daha muteber kabul edilmiştir. Bu durum vahyin nüzulündeki ve Hz. Peygamber'in tebliğindeki şehadetlerinin onlara daha iyi, daha nesnel ve daha doğru bir anlam ufku sağladığı düşüncesine dayanır. Nitekim anlama öncelikle vahyin indiği dönemi, sonra da dilin o dönemki kullanımlarını bilmeye bağlıdır. Diğer taraftan dini hassasiyetlerinden ötürü kişisel görüşlerindense vahyin asıl manalarına odaklanacakları, bu asla aykırı görüşlere yaklaşmayacakları da düşünülebilir. Durum böyle olsa da reyin; anlama ve yorumlamanın söz konusu olduğu yerde, belirli toplumsal ve tarihsel şartlarda oluşmuş kişisel özelliklerin, donanımların, öznel yaklaşımların etkisi göz ardı edilemez. En azından Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabenin ilim ve fazilet bakımından eşit olmamaları[62] vb. gerekçelere dayandırılan tefsirdeki ihtilafları, her zaman aynı bakış açısında olmadıklarını göstermektedir.

a. Sahabenin Lügat ve Dilin Kullanımlarına İstinaden Tefsirinde Dirayet

Sahabe tefsirinde ayetlerin reye göre tefsirinde lügavi tefsirler önemli yer işgal eder. Garip kelimelerin şiirle istişhad yöntemiyle açıklanması, yabancı kökenli bazı kelimelerin

61 Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn,* 1: 186.

62 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü,* 234.

hangi dilden geldiğinin izahı, lafızların farklı kabile lügat ve lehçelerine dikkat edilerek açıklanması, yakın anlamlı lafızların birbiriyle tefsir edilmesi ve ince farklarının beyanı, eş sesli ya da eş anlamlı kelimelerin Kur'an'daki yerlerine göre geldiği anlamların izahı vb. pek çok tefsir, dilin kullanımlarını bilme ve bu bilgileri doğru, uygun şekilde kullanabilmeye yani reye dayanır. Örneğin kaynaklara göre İbn Abbâs'ın "umulur ki, belki" anlamına gelen "عسي" lafzının Allah hakkında kullanıldığında bu mana sahih olamayacağı için "vücubiyet-gereklilik" ifade ettiği ve yine onun, içinde "Allah'ın kulu" anlamındaki "îl" lafzı geçen Cibrîl ve Mîkâîl'in Abdullah manasında olduğu tefsiri; İbn Mes'ûd'un Nahl suresi 120. ayetindeki Hz. İbrahim'in başlı başına bir ümmet olduğuna dair ifadede geçen "ümmet" lafzının "hayrı öğreten (imamlık yapan- önder)" anlamında olduğu [63] şeklindeki tefsiri dilbilgisine dayalı birer dirayet örneğidir.

Kur'an, indiği dönemki halin muktezasına uygun çerçevede söylenmiş; hazif, takdim ve tehir, fasıl ve vasıl, mecaz ve hakikat gibi pek çok edebi yönü olan bir sözdür ve ayetlerdeki tüm bu hususları bazı karinelerin yardımıyla tespit eden akıldır. Muhkemi müteşâbihi belirleyip müteşâbihi tevil eden, huruf-u mukatta üzerinde muhtemel anlamları düşünen yine akıldır. Sahabenin de örneğin müteşâbih kategorisinde sayılan ayetlerin tefsirinde suskun kalmadığı ve konuyu Arap dili çerçevesinde tevil ettiği pek çok yerde görülebilir. Mesela hesap gününden bahseden Fecr suresi 22. ayette "وَجَآءَ رَبُّكَ - Rabb'in geldiği (o gün)" ayetinde aklen Rabb'in gelme fiiline isnadı, bu fiil yaratılmışların özelliği olduğu için uygun değildir. Bu nedenle olsa gerek bir rivayete göre İbn Abbâs ifadeyi "و جاء

63 Kurtubî, *el-Câmi'*, 8: 91, 10: 198; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr,* 1: 225.

أَمْرُ رَبِّكَ - Rabbinin emri/kazası geldiği" şeklinde tefsir etmiştir.[64] Yani aslen izafet tamlaması olan ifadede muzâfın hazfedildiğini kastetmiştir ki mahzuf muzâfla birlikte tamlama "Rabbinin kahrı, (kıyametteki) yüce ayetleri, zuhuru" şekillerinde de takdir edilmiştir. Bir görüşte olduğu üzere burada hazif değil de Allah'ın gelişinin ihtişamını anlatan bir temsil olduğunu kabul etsek de bu tevil de yine dilin kullanımları hakkındaki reye dayanır.[65] Kur'an'ın edebi yönlerinin keşfinde dil bilgisinin yanında aklın bu öneminden dolayı tefsirde akli metot, Kur'an'a edebi bir söz olarak yaklaşan müfessirlerin elinde "edebi tefsir metodu"na dönüşmüştür.

Tefsirde sahabe ihtilafının çoğu ayetlerdeki umum-husus, mutlak-mukayyed, hazf olup olmadığı, zamirin mercii, kıraatin nasıl olduğu vb. lügavi hususlardaki tespit ve yaklaşımlarına dayanır ve çoğu da ahkamla ilgili konulardadır. İhtilafın, sünnetin açıklamadığı hususlarda olduğu söylemi zaman zaman dile getirilse de aslında çoğu kere ihtilaflardaki görüşlerin bir ya da hepsinin kendisine dayandırılacağı bir hadis rivayetine rastlanabilmektedir. Bu rivayetlerin sıhhati konusundaki yaklaşım ve tercihlerin ya da rivayetleri bilip bilmeme durumlarının bu ihtilafları etkilediği düşünülebilir. Ancak sünnetin uygulama suretiyle açıkladığı, herkesçe malum olması gereken hususlarda bile ihtilaf görülebilmektedir. Buna en güzel örnek abdestle ilgili Mâide suresi 6. ayette geçen "وَاَرْجُل - ayaklar"ın yıkanması mı yoksa meshedilmesi mi gerektiği konusudur. Bu konudaki görüşler, kelimenin nereye atfedileceği ve bu doğrultuda iğrabının ne

64 Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah, *Tefsîru'n-Nesefî*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tîb, 1998), 3: 641.

65 Tefsirler için bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb,* 31: 159.

olacağı konusundaki tercihe bağlıdır. İbn Abbâs, İbn Mes'ûd gibi kelimeyi mansûb okuyan çoğu kimse amilin "yıkama" fiili olduğu görüşündedir ve bu konuda sünnette de muteber deliller vardır. Enes b. Mâlik ise kelimeyi -atıfta genelde tercih edildiği üzere- daha yakınındaki "baş" lafzına atfen mecrûr okuyarak "mesh etme" fiiliyle irtibatlı olarak açıklamıştır. Durum böyle olsa bile ayağın mesh edilmesinin yıkanması anlamında olduğu görüşü kıraatleri uzlaştırmış, öte yandan belki bu konudaki karmaşanın bir çözümü olarak meshin ayaktaki bir mesh üzere yapılması durumunda caiz olduğu da çoğunlukla kabul edilmiş, böylece bu konuda sünnetteki haberler de bu anlama hamledilmiştir.[66]

b. Sahabenin Nüzul Sebeplerine İstinaden Tefsirinde Dirayet

Sahabe ihtilaflarının yani görüş farklılıklarının söz konusu olduğu bir alan, ayetlerin nüzul sebebi ve nüzul yeri konusudur. Sahabenin nüzul sebeplerine binaen yaptıkları -ya da onlara isnad edilen- tefsirler kimi zaman, tıpkı tarih yazarlarınki gibi tarihi süreçle ilgili şahsi gözlemlere, işitmeye ya da çıkarımlara dayanır ve tıpkı tarih yazımı gibi gerçeği tüm yönleriyle yansıtamayabilir. Bazı ayetlerin nüzul sebepleriyle ilgili farklı olayların, durumların anlatıldığı rivayetlerin olmasının bir nedeni de budur.

Sahabenin nüzul sebeplerine istinaden tefsirindeki çeşitliliğe güzel bir örnek İsrâ suresi 73. ayette Hz. Peygamber hakkında geçen *"Onlar, sana vahyettiğimizden başkasını bize karşı uydurman için az kalsın seni ondan şaşırtacaklardı..."* ifadesinin nüzul sebebi ile ilgili rivayetlerdir. Ayetin Mekke'de indiğine dair Sa'd'dan gelen rivayete göre ayet, Hz. Peygamber

66 Kurtubî, *el-Câmi'*, 6: 91-95.

kendini Haceru'l-Esved'i istilâm etmekten alıkoyan ve putlara ilgi göstermesi durumunda buna izin vereceklerini söyleyen müşriklere kerhen uysa bir zarar gelmeyeceğini aklından geçirince; İbn Âbbas'tan gelen bir rivayete göre de putlarını bir kere mesh ederse İslam'a gireceklerini söyleyen müşrikleri kazanmak için onlara uymaya meyledince hatta bir rivayete göre vukuu tartışmalı olan Garânîk olayına binaen inmiştir ki bu beyanlar nübüvvet açısından riskli olup ilk ikisi de ayetteki "vahiy uydurma" konusunu açıklamamaktadır. Konuya muvafık ancak isnadı zayıf bir rivayete göre ise ayet, müşriklerin "Rahmet ayetini azâb ayeti, azâb ayetini rahmet ayeti yap ki sana inanalım" demeleri üzerine inmiştir. Ayetin Medine'de indiğine dair yine İbn Abbâs'a istinaden gelen bir rivayete göre de ayet Sakîflilerden gelen bir heyetin Lât'a bir yıl daha tapma, topraklarının Mekke gibi haram olması, başka rivayetlere göre İslam'ın tekliflerinden sorumlu olmama vb. imtiyazlar isteyip gerekirse bunlara dair ayet uydurmasını söylemeleri üzerine Hz. Peygamber'in biraz susup düşünmesi üzerine inmiştir.[67]

Nüzul sebepleriyle ilgili yukarıdaki rivayetler, tefsirde tarih bilgisinin ne kadar sübjektif ve içtihâdi olabildiğini göstermektedir. Bu rivayetler sanki konunun vahiy tarihinde yaşanan, duyulan olaylarla ya da bunların yorumlanmasıyla bağlantısının kişilerin algısı nispetinde sağlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Ancak tefsir usulünde nüzul sebebi ve yerine dair rivayetlerdeki bu ihtilaflar, rivayetlerin eşit derecede sıhhatli olduğuna karar verildikten sonra râvîlerin içtihadında yanılma ihtimali bir kenara bırakılarak uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ayetin metinsel bağlamı

67 Bedreddin Çetiner, *Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl- Kur'ân Âyetlerininin İniş Sebepleri* (İstanbul: Çağrı Yay., 2013), 2: 569-571.

nerede indiğine delalet etse de farklı dönemlere ait nüzul sebepleri nedeniyle bir ayetin farklı yer ve durumlarda tekrar inmesi, ayetin metni önceden inmişken hükmünün sonradan geçerli olmaya başlaması ya da tersi vb. izah şekilleri geliştirilmiştir.[68] Oysa yukarıda geçen rivayetlerdeki Garânîk vb. olaylarda olduğu üzere isnadından önce rivayetin kendisi İslam'a ya da bağlama aykırı olabilir. Bu durumlar rivayete istinaden yapılan tefsirde, müfessirin esas aldığı kaide ve yaklaşımların önemini göstermektedir ve aslında burada akıl, uzlaştırmak için değil makul bir izah için çalıştırılmalıdır. Ancak geleneğin kurallarında sahih nakil akla galiptir.

c. Sahabenin Konuları Birbiriyle İlişkilendirerek Tefsirinde Dirayet

Sahabenin Kur'an'ı tefsiriyle ilgili rivayetlerde, konuların idraki ve çeşitli kaynaklardaki bilgilerin birbiriyle alakalandırılmasında dirayetin etkisi pek çok hususta görülebilir. Örneğin cennet ile cehennemin bu dünyada olacağını savunanlara delil olacak bir rivayete göre Hz. Ali bir Yahudi'ye cehennem nerededir diye sormuş, o da denizde deyince Tûr suresi 6. ayetteki "وَٱلْبَحْرِ ٱلْمَسْجُورِ - *Kaynatılmış denize (and olsun ki.)"* ve İnfitâr suresi 3. ayetteki *"Denizler kaynaştığı zaman"* ifadelerini söyleyerek bu cevabı doğru bulduğunu belirtmiştir. Tûr suresi 6. ayet genellikle kıyamette denizlerin -bir rivayete göre arşın altındaki bir denizin- tutuşturulup cehenneme dönüşmesi ya da onun alevlerine katılması şeklinde anlaşılmış, hatta bir görüşe göre deniz cehennem yatağı olduğu için, suyuyla abdest alınmayacağı belirtilmiştir. İbn Abbâs'a dayanan rivayetlerde de "ٱلْمَسْجُورِ" lafzı dildeki başka kullanımlarına uygun olarak "suyu gitmiş, kalmamış" veya "suyu

68 Süyûtî, *el-İtkân,* 1: 130-135.

hapsolmuş, alıkonmuş" şeklinde tefsir edilerek cehennemle irtibatlandırılmamıştır. [69] Bu tefsirlerde dilin kullanımları ve İsrâiliyat gibi nakli kaynakların değerlendirilmesinin yanında konunun cehennemle kurulan ilgisi de dirayete dayalıdır ve üstelik bu ilgi, hadis olmadan hakkında konuşmanın hoş karşılanmadığı gaybi bir konuyla ilgilidir. Bu durum rivayetler sahabeye ait olsun olmasın tefsirde erken dönemlerden beri gaybi konularda da olsa reye dayalı tevil yapıldığını gösterir.

Sahabe tefsirinde zaman zaman konunun bir hadisle ilişkilendirilerek tefsir edildiği durumlarda da reyin bir yeri olmuştur. Çünkü bir ayetin tefsiri olarak zikredilmeyen kimi hadis rivayetleri konusuna ve sahabenin idrakine göre, ilgili görüldüğü bir ayetle irtibatlandırılabilmiştir. Örneğin Necm suresi 42. ayetindeki *"En sonunda yalnız Rabbine varılacaktır."* ifadesinin tefsirlerinde Kâbu'l-Ahbar'ın ayeti "Rab hakkında düşünmeyin" hadis rivayetiyle ve Ebu Hureyre'nin ise "Allah'ın yarattıkları hakkında düşünün, Allah'ın zatını düşünmeyin" rivayetiyle izah ettiği belirtilir ki bu rivayetleri bu ayetle ilişkilendiren sahabedir, hadis lafızlarında bu alakayı gösteren bir ibare yoktur.[70]

Sahabenin sonradan kelam ilminin konuları olan itikadi alanda da -fazlaca ve temel iman esaslarında olmasa da- görüş ayrılıklarının söz konusu olduğunu gösteren rivayetler vardır. Bu rivayetler tıpkı sonraki süreçte mezhep alimlerinin yaptığı gibi, ayetlerin sahabenin idraki doğrultusunda farklı teviline dayanıp varsa hadis rivayetleriyle de ilişkilendirilerek desteklenmiştir. Örneğin Necm suresi 13. ayetteki *"Andolsun onu bir kez daha görmüştü"* ayetinde Hz. Peygamber'den ve

69 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* 22: 458- 461; Kurtubî, *el-Câmi'*, 17: 61-62.

70 Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin, *Meâlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân,* thk. Abdürrezzâk el-Mehdî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1420), 4: 316.

gördüğü bir şeyden bahsedilmektedir ki buradaki "onu" zamiri rivayetlerde geçtiği üzere İbn Abbâs'a göre Allah'a racidir ve 11. ayetteki *"Kalp, gördüğünü yalanlamadı"* ayetinin de delâlet ettiği üzere bu görüş kalp gözüyle olmuştur. Bu manada -ve bir de hicap arkasında bir nur olarak gördüğü başka bir manada- bir hadis rivayeti de vardır. Rivayetlere göre Hz. Aişe ise zamirin Cebrâil'e ait olduğunu, Hz. Peygamber'in hiçbir surette Allah'ı görmediğini, Cebrâil'i ise ayetten anlaşıldığı üzere iki defa asli suretiyle gördüğünü belirtmiştir.[71] Ayetin bağlamına bakınca adı açıkça geçmese de Cebrâil'den bahsedildiği anlaşılmaktadır. Ancak sahabe tefsirlerinde görüldüğü üzere konu bağlamından koparılıp rü'yetullah konusuyla irtibatlandırılarak farklı bir mecraya çekilmiştir. Miraç olayı ve Allah'ın halihazırdaki hayatta görülmesi konusundaki tartışmalar sonra da devam etmiştir.

d. Sahabenin Teşbih ve Temsille Tefsirinde Dirayet

Sahabe tefsirinde, zaman zaman Kur'an'daki bazı gaybe dair konuların nasıl gerçekleşeceğine dair beyanlarda, konuların tıpkı hadislerdeki gibi müşahhaslaştırıldığı görülebilir. Bu durum sahebenin akıl yapısında soyut düşüncenin yerine somut düşüncenin hâkim olduğu ve tefsirde buna göre düşündükleri fikrini akla getirmektedir. Örneğin Firavun ve kavminin helak olması hakkında Duhân suresi 29. ayette *"Onlar için ne gök ağladı ne de yer. Onlara mühlet de verilmedi."* ifadesi sahabe tarafından genellikle yer ve göğün mümin ölünce -40 gün sabah ve kimi tanımlara göre göz yaşı yerine yerin tozunu salması göğün ise kızarması suretiyle- ağladığı, kafir ölünce ağlamadığı şeklinde anlaşılmıştır. Enes b. Mâlik bunu ayetle ilgili vazedilen "Her müminin iki

71 Konuyla ilgili tüm rivayetler için bkz. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr,* 7: 644-649;

kapısı vardır. Birinden ameli yukarı çıkar, diğerinden rızkı aşağı iner. Mümin öldüğü zaman bu iki kapı onun için ağlar…" mealindeki zayıf bir hadis rivayetine dayandırmış,[72] Abdullah b. Abbâs da bu rivayete benzer açıklamalar yapmıştır.[73] Bu hadise benzer şekilde -kafirin ruhuna gök kapsının açılmayacağı ile ilgili A'râf suresi 40. ayet vb.-[74] pek çok konuda geçen rivayetlerde gaybi meselelerin bu şekilde açıklandığı görülebilir. Belki hadisin zahiri anlamda anlaşılmasında sakınca olmayabilir ve bu durum vahiy dönemindeki düşünce sistemini de zorlamamıştır. Ancak böyle olsa bile soyut düşüncenin geliştiği ilerleyen süreçte tefsirlerde, ayette mecazen (temsili olarak) kafirlerin ölümlerinin önemsiz olduğunun kastedildiği, Arap dilinin kullanımlarında da ölen birinin ne kadar hüzne neden olduğunu mübalağa için, güneşin tutulması, rüzgâr vb. doğa olaylarının kullanıldığı görüşlerinin yer aldığı görülebilmektedir. Ayrıca "yer ve gök" ile "yer ve göğün halkı"nın kastedildiği, yani ağlama fiilinin yer ve göğe aktarılması suretiyle ayetteki ifadenin yine mecaz olduğu görüşü de vardır.[75]

e. Sahabenin Mücmeli Beyanında Dirayet

Sahabe tefsirinde zaman zaman, sünnetin Kur'an'daki mücmel bir lafzı tebyini konusunda bu lafzın anlamına giren hususların sıralanıp tahdid edildiği durumda bile bundan farklı tefsirleri görülebilmektedir. Bu durum, sahabenin sünnetteki bu açıklamaları bildiklerini farz edersek bunların konuyla ilgili -yerine göre söylenmiş- en önemli hususları

72 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 3255, 5: 380.

73 Taberî, *Câmiu'l-Beyân, 22: 33-36;* Kurtubî, *el-Câmi'*, 16: 139-142.

74 Tefsir için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* 3: 412.

75 Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, h. 1407), 4: 277-278; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl,* 5: 102.

zikretmekle birlikte manayı sınırlandırmadığını düşündüklerini gösterir. Nitekim bazen bu konularda sünnette bile birbirinden nispeten farklı rivayetler vardır. Buna en güzel örnek, kulların ahiretteki ahvali konusunda itikadi mezhepler açısından önemli olup çokça tartışılmış olan "büyük günahlar" hakkındadır. Nisâ suresi 31. ayette büyük günahlardan kaçınmanın diğer kötü amelleri örteceğinden bahsedilmekte, böylece büyük günahların ne olduğu önem kazanmaktadır. Bu mücmel husus, ilgili farklı muteber hadis rivayetlerine göre; şirk, katl, -farklı versiyonlarıyla- yalan söz/yemin/şahitlik ve ana babaya isyanla birlikte dört tane;[76] şirk, sihir, katl, ribâ yemek, yetim malı yemek harpten kaçmak, iffetli kadına iftira olmak üzere yedi tane[77] ve sonuncusuna ana babaya isyan ile Beyt'i Harâm'ı istihlâl etmenin eklenmesiyle birlikte dokuz tane olarak sıralanmıştır.[78] İbn Mes'ûd -ilgili habere göre- dikkate şayan şekilde Kur'an'ı delil göstererek büyük günahları şöyle sıralamıştır: "Allah'ın lütuf ve inayetinden ümit kesmek, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, Allah'ın mekrinden emin olmak ve Allah'a şirk koşmak." Muhtemelen bu tefsir, farklı hadis rivayetlerinde olduğu gibi halin muktezasına göre içtihaden yapılmıştır. Nitekim yine ona dayandırılan bir rivayete göre de o Hz. Peygamber'in ayetteki günahları "şirk, çocuğunu öldürme ve komşu karısıyla zina" şeklinde sıraladığını belirtmiştir.[79] Büyük günahların sayısı hakkında sorulmuş bir soru üzerine söylenmiş olup, bunların falanca

76 Tirmizî, *Sünen,* Hadis No: 3018-3020, 5: 235-236.

77 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut, Dâru Tavkı'n-Necât, h. 1422), Hadis No: 2766, 4: 10.

78 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asrıyye, ts.), Hadis No: 2874-2875, 3: 115.

79 Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* 8: 243, 252.

şekilde tahdid edilmemesi gerektiği bazında anlayabileceğimiz bir rivayet de İbn Abbâs'a isnatla gelen, bunların yedi değil yetmiş olma ihtimalinin daha yüksek olduğu rivayetidir. Sonraki süreçte müfessirler de kumar, hırsızlık vb. pek çok hususu büyük günahların tefsirine ilave etmişler, diğer taraftan günahların daha ciddi olanları olmakla birlikte -ihmalkarlığı engellemek amacıyla- hepsinin büyük olduğunu vurgulayanlar olmuştur. Ayetle ilgili reyin girdiği bir husus da büyük günahların ötekileri kati olarak örtüp örtmeyeceğidir ki bununla ilgili de bunu namaz ve orucu eda etme şartına bağlayan hadis rivayetlerinden, haberin kesinlikle değil zannı gâlible (umuda bağlı olarak) gerçekleşebileceği yorumlarına kadar farklı açılımlar vardır.[80] Böylece tefsir tarihinde genel anlamda sünnetteki bu tür beyanlar efradını cami ağyarını mâni olarak görülmemiştir denebilir.

5. Değerlendirme

Akıl hem Kur'an'a iman etmede hem de maksadını irad ve beyan etmede önemli bir araçtır. Ancak imandan sonraki aşamada, kati delil niteliği taşıyan naklin karşısında hareket alanı doğal olarak kısıtlanmaktadır. Müslümanların tefsir geleneğinde aklın hidayete vesile olmaktan sonraki görevi, Kur'an dışındaki nakli bilgileri bilgi değeri itibariyle ayıklayıp Kur'an'ın peşi sıra derecelendirmek, ardından belirlenmiş ölçülere göre muteber kabul edilen nakli bilgiler başta olmak üzere, dil bilgisi ve dini ilimler gibi pek çok yardımcıyla kendi gücü nispetinde Kur'an'ı anlamaya, müşkil hususları çözmeye, kapalı konulara açıklık getirmeye çalışmak, bu çerçevede aşamadığı konularda ise susmak ya da sonucu zanni de olsa muhtemel başka anlamlarla tevilde bulunmak

80 Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 158-160; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb,* 10: 59-60.

olmuştur. Bu nedenle aklın Kur'an tefsirinde hareket alanı sınırlı olsa da her bir aşamada etkinliği söz konusudur. Bu aşamalardan sünnetin Kur'an'ı -vahiy yoluyla olmayan- tefsirinde üstün ve yetkin nebevî akıl, sahabenin tefsirinde de Kur'an ve sünnetle yeniden şekillenmekle birlikte, belirli şartlarda teşekkül etmiş bir kültür ve düşünce siteminden ve anlamada etkili olan kişisel özellik ile donanımlardan tamamen ari olamayacak akıllar etkili olmaktadır. Kur'an'da olduğu gibi sünnetteki beyanlarda da dinin konularının ilk muhatapların hazırbulunuşluğuna uygun bir üslup ve içerikle anlatılmasının nedeni budur. Nitekim beliğ söz halin muktezasına uygun şekilde söylenen sözdür. Bu nedenle Kur'an ve sünnetteki beyanlarda günümüz akıllarına uymayan hususlar, dinin rasyonel düşünceye sığdırılmaya çalışılmasının yanlışlığı yanında yukarıdaki durumlarla da izah edilebilmelidir.

Tefsir tarihinde akla dayalı yönteme dirayet tefsiri denmiş ve tefsirler yöntemine göre rivayet ve dirayet tefsiri olarak ayrılmış olsa da iki yöntemin de ilk basamağındaki sünnetin Kur'an'ı tefsirinden itibaren tüm anlama-yorumlama süreci akli muhakeme gerektirir. Sünnetteki, gaybi konuların muhatapların muhayyelesine uygun şekilde müşahhaslaştırılarak anlatılması, kimi konulardaki temsili anlatımlar, konuları açıklayıcı olarak getirilen örnekler, kelimelerin Kur'an bağlamındaki kullanımları ve Arap dilindeki anlamları vb. çoğu beyan Hz. Peygamber'e aitse ve vahye dayanmıyorsa onun içtihadına dayanıyor demektir. Bu nedenle tefsir literatüründe konular, anlam ve konu buna imkân verdiği müddetçe ne sahabe döneminde ne de sonrasında sünnetteki açıklamalarla sınırlı kalmış, yer yer sünnetteki bilgiler müfessirlerin yöntem ve kriterlerine göre tercih edilmiş, ayıklanıp elenmiş veya zahiri anlamından muhtemel anlamlardan

birine tevil edilmiştir. Kuran'daki kimi konularda hadis literatüründe dahi farklı yönlerden farklı şekillerde izahlar yer almaktadır.

Sahabenin tefsirinde de Kur'an, sünnet bilgisi ve nübüvvete şahitliğin yanında algısal farklılıklar, kişisel tercihler, İsrâiliyât bilgisi gibi pek çok etkenin dahil olduğu akli muhakemeler yani içtihat etkili olmuştur ve bu içtihadın sünnettekinden farklı olarak hatalı olma payı vardır. Sahabeden nakledilen tefsir rivayetlerine bakıldığında özellikle lügavi konulardaki dirayetin etkili olduğu pek çok ihtilaf görülebilir. Bu ihtilaflar genelde kabul edildiğinin aksine sünnetin beyan etmediği gaybi bir konuda ya da temel konularda olmasa da itikadi bir konuda olabilmekte, bazen ihtilafın bir ya da iki tarafının da dayandığı bir hadis rivayeti de yer almaktadır. Tefsirin olduğu yerde bu durum doğaldır ve anlama zenginlik katar.

Uygulamada tefsirin her aşamasında rey etkilidir ve bu durum erken dönem tefsirlerinden itibaren görülebilir. Tefsir tarihinde de belirli çerçevede yapılan reye çoğunlukla karşı durulmamıştır. Ancak özellikle itikadi konularda nakli bilgiye itibar etmeyen ya da bunu keyfince kullanan rey, zamanla keyfi yorum anlamını alan tevil ile de anılarak yerilmiştir.

Tefsirde rey, nakli bilgiler ve çeşitli ilimlerin yanında akli delillere dayanarak da yapılabilir. Bu nedenle deliller nakli ve akli olarak ayrılmış, akıl ve naklin delillerinin çatışması durumunda delili kati olana öncelik verilmiştir ki bunun tespiti her zaman nesnel değildir. İki tarafın delillerinin de zanni olması ve uzlaştırılamaması durumunda ise sahih yolla gelmiş olması kaydıyla nakli bilgiye öncelik verilmiştir. Yani naklin akla önceliği ancak manayla ilgili tüm delillerin zanni olduğu durumlardadır. Ne var ki gerek akli gerek nakli delilleri

derecelendirmede söz konusu olan ölçüler de bu ölçülere göre değerlendirme yapmak da yine bir dirayete dayanır ve bu konu sorunlarla sınırlılıklardan hali değildir.

Sonuç olarak hangi metoda dayanırsa dayansın tefsir akli bir çabanın ürünüdür. Anlama ve yorumlamanın söz konusu olduğu bir yerde aksi bir durumdan söz edilemez. Çünkü bu, Kur'an metninin donuklaşmasına ve belirli bir çerçeveye hapsolmasına neden olur.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2001.

Aygün, Abdullah. "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 / 8 (Aralık 2015): 140-160.

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin. *Meâlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1420.

Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlı. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. Beyrut, Dâru Tavkı'n-Necât, h. 1422.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008.

Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. haz. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.

Çetiner, Bedreddin. *Fâtiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl- Kur'ân Âyetlerininin İniş Sebepleri*. İstanbul: Çağrı Yay., 2013.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asrıyye, ts.

Ebu Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. ter. Abdulkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts.

el-Akk, Hâlid Abdu'r-Rahmân. *Usûlu't-Tefsîr ve Kavâiduhu*. Beyrut: Daru'n-Nefâis Yay., 2007.

en-Nîsâbûrî, Hâkim. *el-Müstedrek*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*. nşr. Hamza b. Züheyr Hâfız. Cidde: Şerîketü'l-Medîneti'l-Münevvere li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 1413.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Sahihu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1993.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. Beyrut: Dâru Taybe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1999.

İsrafilova, Faima. "Tefsir İlminde Akıl-Nakil İlişkisi". *Akıl Kitabı 5*. edt. Turgut Akyüz. İstanbu: Ravza Yay., 2021.

Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman. *et-Teysîr fî Kavaid-i İlmi't-Tefsir*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1974.

Karagöz, Mustafa. "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti". *Bilimname* V/ 2 (2004): 45-60.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yay., 2007.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfiş. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1964.

Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris. *Fehmu'l-Kur'ân ve Meânîhi*. thk. Hüseyin Kutlu. Beyrut: Dâru'l-Fikr, h. 1398.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah. *Tefsîru'n-Nesefî*. thk. Yusuf Ali Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tîb, 1998.

Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1420.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahîm. Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.

Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ. *el-Muvâfakât*. thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan. Mısır: Dâru İbn 'Affân, h. 1417.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000.

Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1988.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Mısır: Şirketü Mektebe, 1975.

Toksarı, Ali. "İslam'da İhtilâfın Yeri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 / 4 (Ocak 1987): 285-320.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *'İlmü't-Tefsîr*. Kahire: Dâru'l-Meârif, h. 1119.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, h. 1407.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân*. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.

İnternet Kaynakları

https://islamansiklopedisi.org.tr/akil#2-kelam.

https://islamansiklopedisi.org.tr/ars--kelam.

https://islamansiklopedisi.org.tr/fahreddin-er-razi

https://islamansiklopedisi.org.tr/ruyetullah.

https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir.